

ГЕРМАНЫ ЭРДЭМТЭД ТӨВ АЗИЙГ ХҮШ-ХХ ЗУУНД СУДАЛСАН НЬ

(Казахстан, Дорнод Туркестан, Монгол судлалын жишээн дээр)

*М.Хурметхан**

Казахстаныг судалсан нь

Казахстаны талаар АНУ, Их Британи, Франц, Герман, Скандинавын орнуудын эрдэмтэд XVIII зуунаас эхлэн судлан иржээ.¹ Гэвч тэдгээр бүтээлийг хуучин ЗХУ-д “Эрдэм шинжилгээний үнэ цэнэгүй, үзэл суртлын хувьд хортой” хэмээн үзэж, уншиж судлах, ашиглахыг хориглон, тусгай фондуудад хадгалан иржээ. Орос-Зөвлөлтийн албан ёсны түүх судлал нь судлаачдыг Германы нэрт дорнодахин судлаач эрдэмтэн Б.Шпулерийн хэлсэнээр түүхийг “Оросын цонхоор” харж судлахад сургаж байв. Харин Өрнөдийн орнуудын түүхчид Төв Азийн ард түмний түүх, соёлыг бодит байдлаар нь судлан иржээ. Тэдгээр эрдэмтдийн дотор Төв Ази, Казахстаны түүхийг судласан гадаадын түүх бичлэгт Германы эрдэмтэд онцгой чухал байрыг эзэлдэг юм. Казахын эртний овог аймаг, Казахын төрийн түүх, зан заншил, итгэл үнэмшлийн зэрэг мэдээлэл Өрнөдийн ертөнцөд эртний болон дундад зууны үеэс тодорхой болжээ.

XVIII зууны 30-аад оноос Казахын нутагт түрэмгийлэн ирсэн оросуудын хамт барууны орнуудын жуулчид, худалдаачид, дипломатууд хөл тавьжээ. 1735-1739 оны Оренбургийн экспедицийн бүрэлдэхүүнд оросуудад үйлчилж байсан английн зураач Джон Кэстель нь Оренбургт ирсэн Казахын элч нар нутаг буцахад тэднийг дагалдан Абилхаир хаанд ирж бараалхжээ. Тэгэхэд Джон Кэстельд хэлмэрчээр 14 настай герман хүүхэд Дитрих Люфтус дагалджээ. Джон Кэстелийн “Өдрийн тэмдэглэл” нь герман хэлээр “Оросын түүхийн материалууд” хэмээх эмхэтгэлийн хавсралт болж, 1784 онд Рига хотод хэвлэгджээ. “Өдрийн тэмдэглэл” нь гурван хэсгээс бүрдэх бөгөөд XVIII зууны 30-аад оны Казахстаны талаар үнэ цэнэтэй баримтыг багтаажээ.

Петер I-ийн үед (XVIII зуун) Петербургийн Академи байгуулагдсан бөгөөд Сибирь, Алтай, Казахстанд шинжилгээний анги илгээж эхэлжээ. Энэхүү шинжилгээний ангийн анхных нь 1727 онд Германаас уригдан ирсэн Иоганн Гмелины судалгаа юм. Иоганн Гмелиныг 1731 онд Оросын ШУА-ийн гишүүнээр сонгож, 1733 онд Петербургаас Москвагаар дайруулан Казань болон Сибирьт илгээв. Уг шинжилгээний ангийн ажил 10 жил үргэлжлэн, тэр хугацаандаа Казахстаны Семей, Өскеменд судлагаа хийжээ.

^{*} М.Хурметхан - ОУСХ-ийн эрдэм шинжилгээний тэргүүлэх ажилтан, доктор (Sc. D), профессор

1767 онд Германаас байгаль судлаачид Петер Паллас болон Иоганн Георги нар иржээ. Петер Палласт академич цол олгон, дараагийн жил Оросын төв нутаг болон Алтай зэрэг газруудаар судалгаа хийх шинжилгээний ангийг удирдуулжээ. 1771-1776 онд Петер Паллас Петербург хотноо “Орос улсын янз бүрийн нутагт зорчсон нь” хэмээх гурван боть зохиолоо хэвлүүлэв. Петер Палласын Merkwürdigkeiten der Nordrußland, Kasaken, Kalmücken, Kirgizen, Bascharien (Ein Auszug aus Pallas Reisen) Frankfurt. Leipzig. 1773 онд хэвлэгджээ. Иоганн Георги нь 1776-1777 онд “Орос улсад аж төрдөг бүх ард түмнүүд, тэдний зан заншил, сүсэг бишрэл, дадал, хувьцас, орон байр” хэмээх гурван боть зохиолоо мөн хэвлүүлэв.

Казахстаныг, түүний дотор Казах Алтайг судлах сонирхол гадаадын эрдэмтэдийн дунд эрс нэмэгджээ. 1826 онд Казах Алтайн ургамлыг Германы эрдэмтэн Карл Ледебур судалжээ.² 1836 онд Германы газар зүйч эрдэмтэн Ф.Геблер, 1840 онд байгаль судлаач Д.Шренн нар Казахстаныг судалж байв.

XVII-XIX зуунд Казахстаныг судлахад Германы эрдэмтэд, ялангуяа, их эрдэмтэн Александр Гумбольдтын гавьяа нэн их билээ. 1829 онд Александр Гумбольдт, Густав Розе, Х.Эрэнберг нар Орос улсад алдарт аялалаа хийв. Тэд 1829 оны дөрөвдүгээр сарын 12-ноос найман сар хагас үргэлжилсэн аялалын явцад Казахстанд мөн оны 7 сарын дундуур хүрэлцэн иржээ. Өскемен хотод байхдаа, тус хотын цайзны комендант Лиакуртай уулзсан бөгөөд тэр франц эр Сибирьт 39 жил амьдарсан хүн байжээ. Александр Гумбольдт Казах Алтай уулын тухай сэтгэл хөдлөм дүрслэн бичээд, Бухтырма голын дагуу байдаг казахууд Бери тау гэж нэрлэдэг уулын тухай өгүүлжээ. Александр Гумбольдтын Казахстанд байсан үеийн талаар академич В.В.Цыбульский тодорхой өгүүлжээ.³ Жуулчид Бухтырма голын дагуу байдаг казахуудын гэрийг харсан байна. Семей хотод ирж, хотын тэр үеийн байдлыг тоймлон бичжээ. Тэд 1829 оны есдүгээр сарын 13 (25)-нд Оренбургийн орчим ирэхэд нь казахууд ирж уулзан, их эрдэмтэн Александр Гумбольдтыг гэртээ зочлохыг урьсан урилгыг талархан хүлээн авч зочилж, казахуудын амьдралыг нүдээрээ үзжээ. Казахын үндэсний үзүүлбэрүүдийг ихээхэн сонирхсон байна. Мөн энд казахуудын бүргэдээр ан хийх урлагтай танилцсан ажээ. Александр Гумбольдт Казахстанд цуглуулсан материал, үзэж харсан зүйлдээ тулгуурлан бичихдээ, Казахстаны нутгийн оршин суугчид өөрийн хөгжлийн тодорхой үе шатуудад худалдаа, соёлын хувьд хөрш зэргэлдээ орнууд төдийгүй, илүү алс холын Ази, Европын орнууд, бүр Африкт хүртэл чухал үүрэг гүйцэтгэж байсан гэсэн дүгнэлтэнд хүрчээ. Александр Гумбольдт энэхүү аялалын талаар бие даасан бүтээл бичээгүй бөгөөд “Asie Centrale”, “Kosmos” зэрэг бүтээлдээ байгалийн тухай тодорхой зүйлийг бичсэн байна. Александр Гумбольдт нь Гизо болон

Тейлор зэрэг эрдэмтэдэд бичсэн захидалдаа, казахуудын аж төрөх ёс, шашин, аж ахуйн талаар хэд хэдэн удаа дурсан бичсэн байдаг билээ. Тэрбээр бичихдээ “Народ, в особенности эта огромная масса номадов, чем величественные реки и снежные вершины. Глядя, на них, мысленно переносся в прошедшее, в эпоху великого переселения народов. 30000 казахов, которые перекочевывают еще в эту минуту, когда я Вам пишу, мой любезный друг, на своих телегах, показывают, что происходило в былые времена. Мы знаем все это из истории, но мне пришлось все своими глазами”⁴ “По словам Гумбольдта, пишет Тейлор, Казахская степь вообще чрезвычайно, однообразная, пройдя каких-нибудь 50 миль, вам кажется, что вы прошли тысячу; но народ представляют много интересного ...Казахи принадлежат к тем немногим человеческим расам, обычаи которых в течение тысячелетий почти неизменялись”⁵ Александр Гумбольдтын үндэслэсэн Казахстан судлалыг Казахын их эрдэмтэн Ч.Ч.Валиханов үргэлжүүлсэн түүхтэй билээ.⁶

XIX зууны 20-30-аад онд казах хэлийг барууны орнуудад судлахад чухал үүрэг гүйцэтгэсэн хүн бол нэрт дорнодахины судлаач Генрих-Юлий Клапрот (1785-1835) байлаа.⁷ Тэрбээр Германд төрсөн хүн боловч эрдэм шинжилгээний бүтээлүүд нь Францад хэвлэгджээ. 1804 онд Оросын ШУА-ийн урилгаар дорнодахины ард түмнүүдийн хэлийг судлах зорилгоор Германаас Орос оронд хүрэлцэн ирсэн байна. Орос оронд 7 жил оршин суухдаа Казахстан, Сибирь, Кавказд аялан, эрдэм шинжилгээний хээрийн судалгаанд оролцсон байна.

Энэ үедээ Клапрот Казах, Киргиз, Саха гэх мэт ард түмнүүдийн хэл, угсаатан зүйн талаар өргөн хүрээтэй судалгаа явуулжээ. “Бабырنامه”, “Кодекс куманикус”-ыг задлан шинжилж, судалгааны өгүүлэл хэвлүүлсэн байна. Тэрбээр 1811 онд Берлинд эргэн ирж, цуглуулсан материалуудаа гадаадад хэвлүүлсэн байна. Францад “Тай-Цинь и Тунь-ши” гэдэг хятадын газар зүйн бичигт орсон эртний болон дундад зууны “Киргиз-Кайсак (Казах)-уудын тодорхойлолт”-ыг франц хэлэнд орчуулан хэвлүүлэв.

Зохиолуудаа өөрийн нүдээр үзэж харсан Казахын амьдралыг тусгасан өөрийн гараар зурсан зургуудаар чимэглэж байжээ. Г.Ю.Клапротын судалгааны гол бүтээлийн нэг нь “Олон хэлт Ази” (Asia Polyglotta. P., 1823) юм. Тэрбээр түрэг хэлнүүдийн ангилалыг хийж, руни түрэг бичээс судлалаар ажиллаж байв. Казах хэл судлалд зориулсан өгүүлэл нь 1825 оны 12-р сард Парис хотноо хэвлэгдсэн “Азийн сэтгүүл” (Journal Asiatique)-д франц хэлээр хэвлэгджээ. Тэрхүү өгүүлэлдээ Казахууд түрэг хэлтэн ард түмэн болохыг батлан (Я.И. Шмидт 1779-1847, Сильвестер де Саси монгол хэлтэн гэж байсныг үгүйсгэсэн) зөв танин мэджээ.

Өгүүлэлийнхээ хоёрдугаар хэсэгтээ, франц-казах толь хийж, казах хэлний авиа зүй, үг зүй, үгсийн сангийн онцлог, монгол хэлнээс ялгаатай болох, бусад түрэг хэлнүүдтэй гарал нэгтэйг нотолжээ. Уг эрдэмтэн казах,

франц, бусад түрэг хэлнүүд, монгол хэлний 400 орчим үгийг харьцуулан үзсэн нь харьцуулсан хэл шинжлэлийн анхны бүтээлүүдийн нэг нь байлаа.

XIX зууны хоёрдугаар хагасаас эхлэн Барууны орнуудын эрдэмтэд казахын ард түмний түүх, угсаатны зүйг судлах ажлыг байгаль судлал, түүний дотор, газар зүйн ололтуудтай холбон, тэдний үндэстний онцлог болон оюуны соёлыг хувьслын онолын үүднээс тайлбарлан таниулж байв. Угсаатан судлал болон антропологиин нийгэмлэгүүд байгуулагдав.

Герман дахь хувьслын дэг сургуулийн томоохон төлөөлөгчдийн нэг нь Адольф Бастиан (1826-1905) нь “Хүн ба түүх” 1860 хэмээх бүтээлдээ, хүний оюун санаа нь байгаль орчиноосоо “хараат” болохыг нотлохыг чармайж байв. Энэхүү онолын нөлөөгөөр бичигдсэн Фердинанд Фон Рихтгофен, Отто Финш болон Адольф Бремийн бүтээлүүдэд казахын хээр талын байгаль болон оршин суугчдын амьдрал бие биетэйгээ холбоотой болох талаар судалжээ. “Казахууд үеэс үед уламжлагдан ирсэн баялаг аман зохиолтой нь нийтэд тодорхой. Домгийг авч үзвэл Аягөз орчим оршуулагдсан Козы- Көрпешийн баатарлаг гавьяаг өгүүлдэг туульс 1365 мөр шүлгээс бүрдэх ба агуулга, уран сайхны талаар үнэнхүү уран чадварлагаар гайхалтай бүтээл юм” гэж О.Финш ба А.Брем “Баруун Сибирьт аялсан нь” гэсэн бүтээлдээ бичжээ. А.Брем нь “Нива” сэтгүүлд нийтлэгдсэн өгүүлэлүүдэд тэвчээр хатуужил, баатарлаг болон эвлэг байхад сургадаг казахын үндэсний тоглоомууд, казах хэлний уран тод байдал, казахуудын өөр хоорондын харилцаан дахь хүнлэг, энэрэнгүй, хүндэтгэлийн талаар өгүүлжээ.

Германы газар зүйн дэг сургуулийн төлөөлөгч, Шведийн эрдэмтэн нэрт жуулчин Свен Гедин⁸ судалгааны арга зүйн хувьд мөн дээрх чиглэлийг баримтлагч байв. Тэрбээр 1893-1897 онуудад Петербургээс Ташкент орох замдаа казахын нутгаар дамжин, Туркестан, Шымкент хотод байж, Хожо Ахмет Иассауигийн бунханы талаар судлан бичсэн байна. Түүний “Төв Азид”, “Памир-Төвд-Дорнод Туркестан” зэрэг бүтээлүүдэд казахуудын талаар судлан бичжээ.⁹

Казахын ард түмний зан заншил болон оюуны соёлыг судлахад германы угсаатны зүйч Рихард Карутц (Richard Karutz)-ын бүтээлийг онцгойлон дурдах ёстой. Тэрбээр 1903-1909 онуудад Казахстаны Мангастауд ирж, туркмен ба казахуудын дунд этнографийн судалгаа явуулжээ. Тэр “Любекээс Кокан хүртэл” гэсэн том өгүүдэл, “Мангастауын туркменууд ба казахуудын дунд” хэмээх ном бичиж хэвлүүлсэн байна.¹⁰ Уг ном нь 1910 онд Лейпцигт хэвлэгдсэн бөгөөд Е.Петри орос хэлэнд орчуулсан, академич В.В.Радлов редакторлан, германы этнографын материалыг оросын дорнодахины судлалын ололтоор бэхжүүлсэн байна.¹¹ Номонд Мангастауд аж төрдөг казахуудын ёс заншил, эдийн соёлын талаар үнэ цэнэтэй баримтууд орсон байна. Тэнд 83 тайлбар зураг, газрын зураг, домог, аман

зохиолын жишээнүүдийг оруулан, герман хэлний харьцуулалт хийжээ. Тэнд 10 зүйр цэцэн үг, 8 оньсого болон Р.Карутцал хөтөч хийсэн Ораз гэдэг казахаас бичиж авсан аман зохиолын дурсгалууд байна. Мөн казахуудын хоол хүнс, хувцас, оюуны соёл, гэр бүл болох ёс зэргийн талаар дэлгэрэнгүй өгүүлсэн байна. 1917 оноос хойш барууны эрдэмтэд казахын ард түмний талаар нилээд анхааран судлах болсон байна.

XX зууны 50-иад оноос казах судлалын боловсон хүчин бэлтгэх болжээ. 1990 он хүртэл хуучин ЗХУ-ын судлалаар жилдээ дунджаар 10-аад диссертаци Германд хамгаалдаг байв. Германд Дундад Ази ба Казахстаныг 70-80-аад онд өргөн хүрээгээр судалж байгаагүй юм. Харин 90-ээд оноос эхлэн бүс нутгийн улс төр, эдийн засаг, хэл, соёлыг судлах ажил идэвхижсэн байна.

XX зууны Казахстан, казах, түрэг судлалаар германы эрдэмтэд багагүй бүтээл туурвижээ. Тухайлбал, Германы дорнодахин судлаач нэрт эрдэмтэн Бертолд Шпулер (Bertold Spuler) Гамбург ба Калифорнийн их сургуулийн профессор бөгөөд “Исламын Кембриджийн түүх” номонд “Төв Ази XVI зуунд Оросууд түрэмгийлэн эзлэхээс өмнө” гэсэн бүлгийг бичсэн байна. Мөн түүний “Түрэгүүд түүхэн тавцанд гарсанаас орчин үе хүртэлх Төв Азийн түүх” бүтээл нь Дорнодахины улсуудын олон улсын нэвтэрхий тольд оржээ. Эрдэмтний сүүлийн бүтээлийн нэг “Исламын ертөнцөд: Түүхэн тойм” нь англи хэлэнд орчуулагдсан байна.

Германд Казахстан судлалыг үргэлжлүүлсэн хүн бол Герхард фон Менде (G. Mende) юм.¹² Тэр хүн бол Баймурза Хаитын /Baumirza Hayit/ эрдэм шинжилгээний удирдагч байв. Харин Б.Хаит бол Германы Төв Ази судлалын түүхэнд өөрийн томоохон хувь нэмрийг оруулсан эрдэмтэн, алдартай түрэг судлаач билээ.¹³ Б.Хаит бол Төв Ази судлалын салбарт олон жил судалгаа хийж, томоохон бүтээлүүдээ туурвиж хэвлүүлсэн байна. Түүний түрэг судлалд оруулсан хувь нэмрийг үнэндээ, судлаачид түүний ээдрээтэй хувь заяатай хувийн амьдралд анхаарал хандуулан, түүний ЗХУ-ын Дундад Ази болон Казахстанд явуулсан колоничлолын бодлого, тусгаар тогтнолынхоо төлөө тэмцэлд түрэг хэлтэн ард түмнүүдийн эв нэгдлийн ач холбогдол, казах ба бусад орос биш ард түмнүүдийг хүчээр тулган оросжуулах бодлого, үйл ажиллагааг илчилсэн бүтээлүүдийн эрдэм шинжилгээний ач холбогдлыг үл хайхран иржээ. Туркийн нэрт эрдэмтэн, А.Сарай Б.Хаитын 65 насны ойд зориулсан өгүүлэлдээ, түүний амьдрал, бүтээлийн талаар дэлгэрэнгүй өгүүлсэн байдаг. Тэрбээр, Дундад Ази болж өнгөрсөн басмашуудыг хөдөлгөөнийг хүчээр дарсан, Ф.Хаджаев, Э.Икрамов зэрэг үндэсний сэхээтнүүдийг баривчлан буудаж устгасан зэрэг зөвлөлтийн үеийн 20-30-аад оны колоничлолын бодлогыг хэрэгжүүлсэн арга хэмжээг нүдээр үзсэн гэрч ажээ. 1941 онд Германд олзлогдохын өмнө түүний ертөнцийг үзэх үзэл нь бүрэлдсэн байна.

1942 оны эхэнд Б.Хаит Туркестаны легионд авагдаж, 5-6 сарын дараа Берлин дэх “Үндэсний хороо”-нд ажиллах болж, “Милли Туркестан”, “Иени Туркестан” сэтгүүлд түрэг хэлтэн ард түмнүүдийн тухай, соёлын тухай өгүүлэлүүд бичжээ. Дараа нь проф. Г.фон Мендегийн туслалцаа дэмжлэгтэйгээр Б.Хаит Мюнхений Их Сургуульд (1947-1950) сурч “Кокан ба Алашордагийн үндэсний засгийн газрууд” гэсэн сэдвээр диссертаци хамгаалан төгсжээ. 50-60 онд Б.Хаит “Туркестан XX зуунд” (1956), “Дорно дахин дахь Зөвлөлт Оросын бодлого” (1962), “Туркестан дахь Зөвлөлт Оросын колоничлол ба империализм” (1965), “Оросын эзэнт гүрэн дэх Ислам” (1965) бүтээлүүдээрээ өрнөдийн нэрт түрэг судлаачдын эгнээнд багтан оржээ.

1971 онд хэвлэгдсэн “Туркестан Орос ба Хятадын завсарт” хэмээх ганц сэдэвт зохиолдоо бүс нутгийн түүхийг дөрвөн үе шатанд хуваан авч үзжээ.

1. XIV зуунаас XVIII зууны 30-аад он буюу Бага Жузийн Казахууд Орос улсын эрхшээлд орох хүртэлх үе. Энэ үе бол Төв Азийн түрэг хэлтэн ард түмнүүдийн үндэсний төр улсууд бүрэлдэн тогтсон, тусгаар тогтносон үе байлаа.

2. XVIII-XIX зуун нь Орос, Хятадын түрэмгийлэл үргэлжилсэн үе, XIX зууны сүүл, XX зууны эхэн үе бүс нутгийн ард түмнүүдийн үндэсний эрх чөлөөний хөдөлгөөн, 1898 оны Андижаны бослого, 1916 оны нийт Дундад Ази, Казахстаны уугуул ард түмнүүдийн бослого хүртэлх үе.

3. 1917-1924 оны хоорондох үе нь хуучин Оросын эзэнт улс мөхөж, үндэсний төр улсууд бий болсон басмашын хөдөлгөөн бий болж, Туркестаныг дахин түрэмгийлэн эзэлсэн үе.

4. 1924 оноос хойшхи үе бол Туркестаныг хэсэгчилэн хувааж, “тоглоомын” төр улсуудын нэгдлүүдийг байгуулах болон “зөвлөлтчилэх” үе гэжээ. Эндээс Б.Хаит “Орос-Зөвлөлтийн колоничлолын” тухай үзэл баримтлалыг зохиогчийн нэг болох нь тодорхой харагдана.

XX зууны 80-аад онд тэрбээр ЗХУ-д өрнөсөн эдийн засаг, улс төр ба хүн ам зүйн хямралын асуудлыг судалжээ. 1954-1956 онд Б.Хаит Зүүн Европ судлалын хүрээлэнд “Туркестан ба Дорнодахиныг судлах” хэлтсийн эрхлэгч байв. Уг хүрээлэн татан буугдсаны дараа Туркийн Стамбулийн Их Сургуульд шилжин ажиллажээ.

Германд Дундад Ази болон Казахстаныг судлах эрдэм шинжилгээний бие даасан байгууллага байгаагүй боловч, Г.Брэкер, О.Аквейлер, Г.Симон¹⁴ нарын эрдэмтэд бүс нутгийн улс төр, эдийн засгийн асуудлыг анхааран судалж байжээ. Тюбингений их сургуулийн профессор Д.Гайер тэмдэглэхдээ, 1990 оноос өмнөх ХБНГУ-ын их сургуулиудын остфоршеруудын 60-70 хувь нь Орос болон ЗХУ-ын түүхийг судалдаг байсан гэжээ. Германы нэрт түрэг судлаач А.Габен “Өтүкенээс Идикут хот хүртэл”¹⁵ хэмээх бүтээлдээ түрэгүүдийн түүх,

хэл, бусад ард түмнүүдтэй тогтоосон соёлын харилцааны дэлгэрэнгүй тухай өгүүлжээ.

Германы эрдэмтэн К.Менгес нь түрэг судлалаар, О.Прицак нь Казахстаны эртний түүх, тэдний аймгийн бүтцийн тухай бичсэн “Дундад зууны Евроазийн түүхийн тухай судалгаанууд”¹⁶ хэмээх бүтээл нь 1981 онд Лондон хотод хэвлэгдсэн байна. Түүнд О.Прицакын 1950-1979 оны хооронд бичсэн эрдэм шинжилгээний 20 өгүүлэл оржээ. Германд Казахстаны холбогдолтой судалгаа хийж байсан болон хийж байгаа эрдэм шинжилгээний байгууллагууд:

- Мюнхен дэх Зүүн Европ судлалын хүрээлэн /1952/
- Дорнодахины ба олон улсын харилцааны судлалын хүрээлэн /1961 Кёльнд/
- Геттингений ажилчны хэсэг 1946
- Дорно ба Зүүн өмнөд Европ судлалын хүрээлэн /1975/
- Зүүн Европ дахь чөлөөт уран зохиол болон нийгмийн хөдөлгөөнийг судлах төв /1982/
- Гумбольдтын Их Сургуулийн Zentralasien Seminar,
- Лейпцигийн их сургуулийн Institut für Indologie und Zentralasienwissenschaften,
- Бонны их сургуулийн Institut für Sprachen und Kulturen Zentralkasien зэрэг ба Zentralasien Studien сэтгүүл хэвлэгдэн гардаг билээ.

Үргэлжлэл нь дараагийн дугаарт.

ЭШЛЭЛ, ЗҮҮЛТ

1. Bregel. Bibliography of Islamic Central Asia. Kazakhstan pp.-888-913
2. Ledebour K.F.v.Karl Friedrich von Ledebour’s Reise durch das Altai-Gebirge und die Soongorische Kirgisen-Steppe. pt.1-2., Berlin. 1829-1930. Pt.1. VIII. 427.p, 15 maps. pt 2.IV., 228 p (Pt.1-Altai)
3. В.В.Цыбульский. Научные экспедиции по Казахстану. А., 1988., с.18-64
4. Taylors Begegnung mit Alexander von Humboldt. New York Tribune, 1856, 25 November, p.3
5. Ibid
6. В.В.Цыбульский. Научные экспедиции по Казахстану. А., 1988., с.62
7. Julius Heinrich Klaproth (1783–1835), German linguist, historian, ethnographer, author, Orientalist and explorer. As scholar, he is credited along with Jean-Pierre Abel-Ramusat, with being instrumental in turning East Asian Studies into scientific disciplines

with critical methods. Klaproth was born in Berlin in October of 1783, the son of the chemist Martin Heinrich Klaproth, who is credited with the discovery of four elements including uranium. Young Klaproth devoted his energies in quite early life to the study of Asiatic languages, and published in 1802 his *Asiatisches Magazin* (Weimar, 1802–1803). He was in consequence called to St. Petersburg and given an appointment in the academy there. In 1805 he was a member of Count Golovkin's embassy to China. On his return he was despatched by the academy to the Caucasus on an ethnographical and linguistic exploration (1807–1808), and was afterwards employed for several years in connection with the academy's Oriental publications. In 1812 he moved to Berlin. In 1815 he settled in Paris, and in 1816 Humboldt procured him from the king of Prussia the title and salary of professor of Asiatic languages and literature, with permission to remain in Paris as long as was requisite for the publication of his works. He died in Paris on 28 August 1835. Klaproth was an orientalist or an "Asiatologist," in that he had a good command not only of Chinese, but also Manchu, Mongolian, Sanskrit, Turkish, Arabic, Persian, and even Caucasian languages. His wide range of interests encompassed the study of the development of individual countries in their Asian context, which contrast with the 21st century focus on specialization. Klaproth's 1812 *Dissertation on language and script of the Uighurs* *Abhandlung ber die Sprache und Schrift der Uiguren* was disputed by Isaak Jakob Schmidt, who is considered the founder of Mongolian Studies. Klaproth asserted that Uighur was a Turkic language, while Schmidt was persuaded that Uighur should be classified as a "Tangut" language. Klaproth's bibliography extends to more than 300 published items. His great work *Asia polyglotta* (Paris, 1823 and 1831, with Sprachallas) not only served as a resume of all that was known on the subject, but formed a new departure for the classification of the Eastern languages, more especially those of the Russian Empire. To a great extent, however, his work is now superseded. The *Itinerary of a Chinese Traveller* (1821), a series of documents in the military archives of St. Petersburg purporting to be the travels of George Ludwig von, and a similar series obtained from him in the London foreign office, are all regarded as spurious. Klaproth's other works include:

- *Reise in den Kaukasus und Georgien in den Jahren 1807 und 1808* (Halle, 1812–1814; French translation, Paris, 1823)

- *Geographisch-historische Beschreibung des ostlichen Kaukasus* (Weimar, 1814)
 - *Tableaux historiques de l'Asie* (Paris, 1826)
 - *Memoires relatifs a l'Asie* (Paris, 1824–1828)
 - *Tableau historique, géographique, ethnographique et politique de Caucase* (Paris, 1827)
 - *Vocabulaire et grammaire de la langue georgienne* (Paris, 1827)
8. Hedin S. Across the Gobi Desert. L., 1931. Geographisch-Wissenschaften Ergebnisse meine Reise in Zentralasien 1897-1898.

9. **Sven Anders Hedin** (19 February 1865 in Stockholm – 26 November 1952 in Stockholm) was a Swedish geographer, topographer, explorer, photographer, and travel writer, as well as an illustrator of his own works. During four expeditions to Central Asia he discovered the Transhimalaya (once named the Hedin Range in his honor) and the sources of the Brahmaputra, Indus and Sutlej Rivers, Lake Lop Nur, and the remains of cities, grave sites and the Great Wall of China in the deserts of the Tarim Basin. The posthumous publication of his *Central Asia atlas* marked the conclusion of his life's work. Between 1894 and 1908, in three daring expeditions through the mountains and deserts of Central Asia, he mapped and researched parts of Chinese Turkestan (now Xinjiang) and Tibet which had been unexplored until then. Hedin's expedition notes laid the foundations for a precise mapping of Central Asia.

First expedition. Between 1893 and 1897, Sven Hedin investigated the Pamir Mountains, travelling through the Tarim Basin in Xinjiang region, across the Taklamakan Desert, Lake Kara-Koshun and Lake Bosten, proceeding to study northern Tibet. He covered 26,000 kilometres (16,000 mi) on this journey and mapped 10,498 kilometres (6,523 mi) of them on 552 sheets. Approximately 3,600 kilometres (2,200 mi) led through previously uncharted areas. In January, 1896, after a stopover in Kashgar, Hedin visited the 1,500 year old abandoned cities of Dandan Oilik and Kara Dung, which are located northeast of Khotan in the Taklamakan desert. Beginning of March he discovered Lake Bosten, one of the largest inland waters of central Asia. He reported that this lake is supplied by a single mighty feeder stream, the Kaidu River. He mapped Lake Kara-Koshun and returned on May 27 to Khotan. On June 29, he started out from there with his caravan across northern Tibet and China to

Beijing, where he arrived on March 2, 1897. He returned to Stockholm via Mongolia and Russia.

Second expedition. Another expedition in Central Asia followed in 1899-1902 through the Tarim Basin, Tibet and Kashmir to Calcutta. Hedin navigated the Yarkand, Tarim and Kaidu rivers and found the dry riverbed of the Kum-darja as well as the dried out lake bed of the Lop Nur. Near Lop Nur, he discovered the ruins of the 340 by 310 metres (1,120 by 1,020 ft) former walled royal city and later Chinese garrison town of Lulan, containing the brick building of the Chinese military commander, a stupa, and 19 dwellings built of poplar wood. He also found a wooden wheel from a horse-drawn cart (called an arabas) as well as several hundred documents written on wood, paper and silk in the Kharosthi script. These provided information about the history of the city of Loulan, which had once been located on the shores of Lop Nur but had been abandoned around the year 330 CE because the lake had dried out, depriving the inhabitants of drinking water. This expedition resulted in 1,149 pages of maps, on which Hedin depicted newly discovered land. He was the first to describe yandang formations in the Lop desert.

Third expedition. Between 1905 and 1908 he investigated the Central Persian desert basins, the western highlands of Tibet and the Transhimalaya, which for a time was afterward called the Hedin Range.

Fourth expedition: Between 1927 and 1935 Sven Hedin led an international Sino-Swedish Expedition which investigated the meteorological, topographic and prehistoric situation in Mongolia, the Gobi desert and Xinjiang. Sven Hedin described it as a peripatetic university in which the participating scientists worked almost independently, while he—like a local manager—negotiated with the authorities, made decisions, organized whatever was necessary, raised funds and recorded the route followed. He gave archaeologists, astronomers, botanists, geographers, geologists, meteorologists and zoologists from Sweden, Germany and China an opportunity to participate in the expedition and carry out research in their areas of specialty.

Research on Sven Hedin

- Sven Hedin's own publications amount to some 30,000 pages.
- There are about 2,500 drawings and watercolors, films and many photographs.

- To this should be added 25 volumes with travel and expedition notes and 145 volumes of the diaries he regularly maintained between 1930 and 1952, totaling 8,257 pages.
- The extensive holdings of the Sven Hedin Foundation (Sven Hedins Stiftelse), which holds Hedin effects in trust, are to be found in the Ethnographic Museum and in the National Archives in Stockholm.
- Sven Hedin's correspondence is in the archive of the German Foreign Office in Bonn, in the German Federal Archives in Koblenz, at the Leibniz Institute for Regional Geography in Leipzig, and above all in the Ethnographic Museum and in the National Archives in Stockholm. Most of the correspondence in Hedin's estate is in the National Archives and accessible to researchers and the general public. It includes about 50,000 letters organized alphabetically according to country and sender as well as some 30,000 additional unsorted letters.
- The scientific effects as well as a collection of newspaper articles about Hedin organized by year (1895–1952) in 60 bound folios can be found in the Ethnographic Museum.
- The finds from Tibet, Mongolia and Xinjiang are, among other places, in Stockholm in the Ethnographic Museum (some 8,000 individual items), in the Institutes of Geology, Minearology and Paleontology of the Uppsala University, in the depots of the Bavarian State Collection of Paleontology and Geology in Munich, and in the National Museum of China, Beijing.

Scientific documentation

- Sven Hedin: *Die geographisch-wissenschaftlichen Ergebnisse meiner Reisen in Zentralasien 1894–97*. Supplementary volume 28 to *Petermanns Mitteilungen*. Gotha 1900.
- Sven Hedin: *Scientific results of a journey in Central-Asia*. 10 text and 2 map volumes. Stockholm 1904–1907.
- Sven Hedin: *Southern Tibet*. 11 text and 3 map volumes. Stockholm 1917-1922.
- *Reports from the scientific expedition to the north-western provinces of China under leadership of Dr. Sven Hedin. The sino-Swedish expedition*. Over 50 volumes to date, contains primary and secondary literature. Stockholm 1937 ff.
- Sven Hedin: Central Asia atlas. Maps, Statens etnografiska museum. Stockholm 1966. (appeared in the series Reports from the scientific expedition to the north-western provinces of China

- under the leadership of Dr. Sven Hedin. The sino-Swedish expedition; Ausgabe 47. 1. Geography;
10. Richard Karuts “ Among the Kirgiz and turkmens of Mangshlak”
St:Petersburg
 11. МӨН ТЭНД
 12. Dr. Gerhard von Mende (December 25, 1904-December 16, 1963).
He studied at Schulpforta from 1920–1923, and at the University of Berlin from 1927–1932, focusing on Russian, history, and Turkish. von Mende would attend the Institut National des Langues et Civilisations Orientales in Paris, and in 1933 he was awarded a doctorate from the University of Breslau for his writing “Studien zur Kolonization in der Sovietunion.” Later he was awarded a doctorate in Slavic studies from the Wirtschaftshochschule Berlin. During this time he had become fluent in Russian, Latvian and French, as well as knowledgeable in Turk and Arabic. In 1934 he wrote “Die Völker der Sowjetunion,” about the struggles of German minorities in the Soviet Union. After traveling through the Balkans following his studies, von Mende became a professor at multiple universities, including the University of Berlin in 1935, University of Posen, and University of Hamburg. During this time he wrote “Der nationale Kampf der Russlandtürken” in 1936, about the oppression of the Turkish minorities under Soviet rule.
http://en.wikipedia.org/wiki/Gerhard_von_Mende
 13. Baymirza Hayit Mahmutmirzaoplov (December 17, 1917 – October 31, 2006), also spelled Boymirza Hayit Mahmutmirzaoplov, was a historian and orientalist who specialized in the history of Turkestan and Central Asia. Baymirza Hayit was born in Yargorgan, a village in the province of Namangan, located on Uzbek territory. As an adolescent Hayit already showed interest in literature and arts. Despite the deprivations of the 1930s he graduated from Tashkent University in 1939. The same year he was called into the Russian army, where he served as a lieutenant. During World War II Hayit fought in the Red Army until he got into German war captivity in 1941. Then he served as an officer in the Turkestan Legion of the German Wehrmacht. While serving in the legion he met the legendary Turkistani leader Mustafa Chokaev. After the war Hayit settled down in West Germany, where he enrolled in the subjects science of history, orientalism and islamic sciences at the University of Münster. Since then he was

committed to the studies about his home region Turkestan. He received his PhD Doctor of Philosophy in 1950 and published his thesis “Die Nationalen Regierungen von Kokand und der Alasch Orda.” From the 1950s until his death Hayit wrote dozens of articles and fifteen acclaimed books in German, English, and Turkish on the history of Turkestan (the now independent republics of Turkmenistan, Tajikistan, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Uzbekistan and the Chinese province of Xinjiang). His major works are „Turkestan im XX. Jahrhundert, Darmstadt 1956“, „Sowjetrussische Orientpolitik am Beispiel Turkestans, Kūln-Berlin 1962“, „Die Wirtschaftsprobleme Turkestans, Ankara 1968“, „Turkestan zwischen Russland und China, Amsterdam 1971“ and „Basmatschi: Nationaler Kampf Turkestans in den Jahren 1917 bis 1934, Kūln 1992“. Hayit taught at several universities around the world. He worked as an assistant at the University of London, and he worked as a lecturer at Harvard University, Hacettepe University in Ankara, University of Istanbul and Marmara University in Istanbul. Hayit was a strong advocate for the independence and unification of the Soviet and Chinese-controlled parts of Central Asia. His work was vilified in the Soviet Union. In other parts of the world his work was appreciated because of the huge political and historical relevance of his theses. Hayit was one of the very few historians who was addicted to Turkesanian history at large. Especially in the Turkish-speaking world he gained a high reputation. In 2004 he was decorated with the honorary doctor title for his lifetime work by the Technical University of Istanbul.

Books

- “Die Nationalen Regierungen von Kokand und der Alasch Orda.” Ph.D. thesis for University of Mūnster, Munich, 1950.
- “Sowjetrussische Orientpolitik am Beispiel Turkestan.” Kūln-Berlin: Kiepenhauer & Witsch, 1956
- “Turkestan im XX Jahrhundert.” Darmstadt: Leske, 1956
- “Documents: Soviet Russia’s Anti-Islam-Policy in Turkestan.” Düsseldorf: Gerhard von Mende, 2 vols, 1958.
- “Turkestan Zwischen Russland Und China.” Amsterdam: Philo Press, 1971
- “Turkestan. Im Herzen Euroasiens”. Studienverlag, 1980.
- “Some thoughts on the problem of Turkestan”, Institute of Turkestan Research, 1984

- “Islam and Turkestan Under Russian Rule.” Istanbul: Can Matbaa, 1987.
- “Basmatschi: Nationaler Kampf Turkestans in den Jahren 1917 bis 1934.” Külh: Dreisam-Verlag, 1993.
- “Berichte und Forschungen über Turkestan.” Külh. 1997.
- “Yeni Çağ Türkistan tarihi kaynaklar.” Turan Kılıb Vakfë 2000

Articles

- “The Communist Party in Turkestan” London: Central Asian Review, 1957.
 - “Turkestan as an Example of Soviet Colonialism” Studies on the Soviet Union. pp. 78–95 1961
 - “Sowjetrußische Kolonialismus und Imperialismus in Turkestan.” Oosterhout. 1962
 - “Turkistanda Emir haqqında yeni fikir carayanlari.” Milli Turkistan. No. 126. 1969.
 - “Der Islam und die anti-islamische Bewegung in der Sowjetunion.” Osteuropa 22(2). 114–118. 1972
 - “Turkistan: A case for national independence.” Journal of Muslim Minority Affairs. 1. pp. 38–50. 1979.
 - “Turkestan im Herzen Euroasiens.” Studienverlag (1), 1980.
 - “Western Turkestan: The Russian dilemma.” Journal of Muslim Minority Affairs. 6 (I) pp. 137–51. 1985
 - “Turkestan als historischer Faktor und politische Idee.” Studienverlag 17 1988
 - http://en.wikipedia.org/wiki/Baymirza_Hayit
14. Simon G. Nationalismus and Nationalization Politik in der Sowjetunion. Von der totalitären Diktatur zur nachstalinistischen Gesellschaft. Baden-Baden. 1986. Nationalisten probleme und die regierbarkeit der Sowjetunion. Koln 1984.
 15. Von Gabain. Von UtUken nach Idigut –Sahri. Studie zur akkulturation der altturken//Acta orientalia Hungaricae. 1982. B.2 34. Fac 3.1-3 s.183-196
 16. Pritsak O. Studies in the Medieval Eurasian History: I., 1981.